

Eesti film ootab eksegeetikuid

Jaan Ruus

Eesti filmil on nüüd oma sajand. Eesti ooperil (1928) ja Eesti balletil (1944) seda veel ei ole.¹ Eesti professionaalne kultuur on igatepidi noor. Kinokunst ju sündiski 20. sajandil, vaid mõned aastad jäävad 19. sajandi sisse. Hea oli õnnitleda loodusfilmi rajajat Rein Maranit ja joonisfilmi rajajat Rein Raamatut Eesti filmi 100. aastapäeva raames nende 80. sünnipäeval. Meie film on tekkinud viimase paari põlvkonna silme all. Seda suurem on ootamatus, et need päris esimesed filmid pole enam alles ning võimalikud ja olemasolevadki asitõendid esimeste ümber on läbi valgustamata ja korrastamata.

Kino juubeli puhul algavad küsimused juba päris algusest. On historiograafiline fakt, et vene lendur Utotškin Tartu kohal lendas ja et ta tegi seda vana kalendri järgi 14. ja 15. aprillil 1912. Ja et seda näitas Tartu kino „Illusioon” 17., 18. ja 19. aprillil (ukj. 30. aprillist 2. maini) „oma iseäraliku ülesvõtte järele”². Uue kalendri järgi toimus esimene etendus niisiis 30. aprillil kell kuus ja see otsustatigi võtta eesti filmi sünnihetkeks. Järgmisest päevast, „18. aprillist pääle” näitas „Utotškini lendamisi” ka teine Tartu kino „Imperial”, autoriks märgitud „Algupäraline Eesti film „Estonia””³. Edasiuurimisel saab aga leida, et „Imperiali” omanik Aleksander Tippo oli kohalike uudiste kajastamiseks ja publiku toomiseks kinno angažeerinud fotograaf Johannes Pääsukese, kes oli endale ostnud filmikaamera.⁴

Kas Eesti esimeses paikkinos „Illusioon” kõige esmalt ja kokku vähemalt kolmel päeval esitatud vigurlend „oma iseäraliku ülesvõtte järele” pärines ka Johannes Pääsukeselt või organiseeris (ostis?) kino omanik, Jevpatoriast Tartu kolinud Solomon Džigit selle mõne teise filmija käest, see jääb tänasel päeval veel aegade hämarusse. Eesti filmi 90. aastapäeva eel tehti ekspertiis filmilõigule, mis fikseerib minuti ja kümne sekundi jooksul sajandi alguse biplaani lendu. Kui lenduriks oleks olnud Utotškin ja filmijaks Pääsuke, saaks see olla esimene eesti film! Kuid ekspertiis selgitas, et lendur pole Utotškin ega filmimispaik Tartu ja arhiivis säilib see pealdise all „Lennundus enne maailmasõda”. Nii Eesti Filmiarhiivi juhtivkonsultant Pearu Tramberg kui ka selle filmilõigu päritolu edasi uurinud Eesti Ekspressi ajakirjanik Pekka Erelt peavad kõige tõenäosemaks filmimiskohaks Riia „Solitude”i hipodroomi.⁵ Kas selle filmis mõni Läti filmientusiast?

Siinkohal võiks lisada, et oma filmi sajandijuubeli jätsid lätlased pidamata, kuigi neil oleks olnud võimalus selle aluseks pidada operaator Aleksandrs Stanke Peeter I ausamba avamise filmimist Riias 1910. a. juulis Vene tsaari Nikolai II külaskäigul. Praegu asub selles kohas Läti vabadussammas. Tallinnas kõnekoosolekul esinenud läti filmiteadlane Agris Redovičs pidas õigeks alustada läti filmiajalugu hoopis esimesest iseseisvusajal tehtud Vilis Segliņši lavastatud rahvusromantilisest sümboliteküllasest täispikast mängufilmist „Ma läksin sõtta” (esilinastus Riias 9. novembril 1920). Kuid rahaliste võimaluste leidmise korral pidas Redovičs võimalikuks väikese juubeli korraldamist juba järgmisel, 2013. aas-

¹ Eesti Entsüklopeedia 11. kd. Eesti üld. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2002.

² Postimees 17. aprill 1912, lk. 4.

³ Samas.

⁴ A. Tippo meenutused. – Film ja Elu, nr.14, 12.04.1936.

⁵ P. Erelt. Odessa kotkas lendas. Eesti Pääsuke filmis. – Eesti Ekspress, 26.04.2012, lk. 32–33.

tal, mil täitub 100 aastat melodramaatilise tragöödia „Kus on tõde?” valmimisest, milles orvust juudi üliõpilasneiu satub Vene impeeriumi juutidevastaste seaduste püüsisse. Film on säilinud.⁶

Peale põhimõttelise küsimuse, mida pidada kõige esimeseks – mis on ju lõppude-lõpuks ka kokkuleppeline –, on probleemiks, et eesti esimesed filmid, peale harvade erandite, pole säilinud. Soome filmiajaloole alusepanija Kari Uusitalo alustaski vanadest ajalehtedest nende filmireklaami kuulutusi süstematiseerides. Hästi otsides võib Eesti ajalehtedest siiski leida ka arvustusi ja teoretiseeringuid, kuid nende arvelevõtmine on veel sporaadiline. Alles tänavu (!) töid Virve Sarapik ja Alo Paistik eelmise sajandi alguse ajalehes Tallinna Teataja pseudonüümide S. Culexi ja P. O. Rolfi all ilmunud arutelud filmi kui uue kunsti-haru üle laiemal avalikkuse teadvusse.⁷

Loomulikult on näiteks teatriajaloo tegijatele käsitletaval ajajärgul kirja pandud sõna veel olulisem, sest „ta ei näita ainult teatrikunsti retseptsiooni viimase sünniajal, vaid on õieti ainus allikas selle kunsti enda kaudseks nägemiseks”.⁸ Filmiretsensioonide juurde tulen hiljem veel tagasi, praegu märgin ainult, et jäädavalt kadunud vana eesti teatri kohta on palju rohkem kirjalikke märke kui eesti filmi kohta. Ilmusid ju ajalehtedes retsensioonid värskele esietendusele kohe järgmisel päeval, ja hoolimata kiirest öötööst andsid need üldpildi etendusest. Lisaks ilmus aastail 1934–1940 ajakiri Teater, pärast sõdagi ilmus eesti näitlejate memuaare. Eestiaegsete kinoinimeste memuaare polegi peale mõne juhusliku leheintervjuu. Rootsis elava „Eesti Kultuurfilmi” administraatori-režissööri Juhan Kuslapi intervjuu Jaak Lõhmusele ilmus juba ajal, mil Lõhmus enam „nevõjzdnõi” ei olnud. Ka polnud vähesed „Eesti Kultuurfilmist” pärit kineastid (Vladimir Parvel, August Eljari) ega Vabadussõjast osa võtnud Konstantin Märskat huvitatud oma eestiaegse „kompromiteeriva elu” avalikuks tegemisest. (Märskat suri ka juba 1951. a.)

Ka stuudio „Tallinnfilm” „esimesed” on tekitanud ootamatuid kahtlusi. Kirjutasin 2004. aastal „Tallinnfilm” kodulehele ülevaate „„Tallinnfilm” kui monument” ja uurisin dokumente arhiivis. Selgus, et just „1963. a. jõululaupäeval nimetas Eesti NSV Ministrite Nõukogu Kunstiliste ja Kroonikafilmi Tallinna Kinostuudio ümber filmistuudioks „Tallinnfilm””. Aasta eelviimane ringvaade „Nõukogude Eesti” nr. 39 kannab uhkelt uut päistiitlit tuttavate perspektiivi viidud tähtedega TF. Tõsi, vanalinlik latern lisandus embleemile alles järgmises ringvaates. Embleemi autoriks on tollal stuudios töötanud operaator Kalju Kivi. Kivi võitis stuudio konkursil kunstnik Oleg Kurge, kes esitas arvukalt kavandeid, ning juba pärast võitu tegi tema tuttav kunstnik ettepaneku lisada latern. Kivi pani selle siis ka ekraanil süttima. Stuudio rahvas võttis uue embleemi vastu vaimustusega. Oli veel Hruštšovi poliitilise sula aeg ja kineastid elasid üle enesetunde tõusu.⁹

Ja siis alustab Õie Orav oma kaheköitelist kapitaalset ning eriti filmikriitikute ja ajakirjanike poolt palju kasutatud ülevaatlikku koondit „Tallinnfilm” mängufilmidest: „Nime TALLINNFILM kannab stuudio aastast 1961 (varasemate andmete järgi ekslikult 1963).” Ning jätkab: „Seda stuudiot peetakse „Eesti Kultuurfilmi” (tegutses 1931–40) mantlipärijaks.”¹⁰

⁶ A. Redovičs. Läti film 100. – Eesti Film 100. Esimene Pääsuke. Kõnekonverents 3. aprillil 2012 Tallinna Kinomajas.

⁷ V. Sarapik, A. Paistik. Eesti filmiretseptsioon 20. sajandi alguses: laadapalaganilt eestuppa. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2011, kd. 20/3-4. Eesti Kunstiteadlaste Ühing, Tallinn, 2011, lk. 11–27.

⁸ L. Tormis. Eesti Teater 1920–1940. Sõnalavastus. Eesti Raamat, Tallinn, 1978, lk. 6.

⁹ <http://www.tallinnfilm.ee>

¹⁰ Õ. Orav. Tallinnfilm I. Mängufilmid 1947–1976. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2003; Õ. Orav. Tallinnfilm II. Mängufilmid 1977–1991. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2004.

Järjepidevus Eesti kinos on veel läbi valgustamata. Kirjutasin ENE-sse märksõna „Tallinnfilm”.¹¹ Moskvast lähtuv ideoloogiline surve tähendas, et „Eesti Kulturfilm” märksõna ei pidanud nagu üldse olema, sest „õige” kultuuriajalugu algas nõukogude võimu kehtestamisest. Ka asus „Eesti Kulturfilm” väga lähedal märksõnale „Eestimaa Kommunistlik Partei”. Sisuliselt oli sõja järel tegemist täiesti uue nõukogulik-stalinistliku stuudioga – Venemaalt tulnud kineastid, vene tehnika. Kulturfilmi seadmed vedas Vladimir Parvel Leningradi, kus need ära roostetasid, maja, kus stuudio Harju tänaval asus, põles maha, ja kuigi algul oli Parvel stuudio direktori kohusetäitja, oli see ainult formaalsus, ja tema kiitus Pätsile kulturfilmi ennesõjaaegsetes ringvaadetes ei mõjunud just julgustavalt.

Kultuuripoliitiliselt tundus mulle õige seista vastu hoiakule – enne meid polnud teil mitte midagi, kultuuri ammugi mitte. Ja ma tegin lihtsalt, ka ruumipuudusel (maht 11 rida kaheveerulises poognas) viite, et 1940. a. natsionaliseeriti Eesti Kulturfilm ja nimetati 1941. a. Kinokroonika Eesti stuudioks jne., andes mõista, et siiski järjepidevus toimis. Muidugi võib see praegu üldse märkamata jääda, aga tollal oli see oluline. Nagu ka see, kui Max Laosson entsüklopeedia kirjanduse ja kunsti toimetuse juhatajana 1970. aastal tahtis kangesti „Filmikunsti” märksõna juures olevale pilditahvile suruda üht Lenini-filmi pilti (Lenini saja aasta juubel oli just hoo sisse saanud), kuid Gustav Naan tollase peatoimetajana lausus: „Jätkem sellised asjad ikka spetsialistide hooleks!” – mõeldes ilmselt kaugemale, sellele, et ka pärast juubeleid saaks seda teatmeraamatut kasutada.

Olen eespool kurtanud, et Eesti filmi allikmaterjalid filmiloo olulistel hetkedel on palju veel korrektelt arvele võtmata. Ent ega meie filmiajaloo üldistamisega ole lood kiita. Kui filmikunsti laia kandepinna hoidmise huvides tähistas „Eesti film 100” töörühm juubelit rahvaformaadis-estradiformaadis koomikutepaari Sepp&Avandi kinoaineliste sketšidega ja pooltõsiste poolretooriliste „sajandi auhindadega” üheksas kategoorias, kammitsetuna maipühaeelse õhtu tunnisesse teleformaati Eesti Televisioonis, siis Tartusse sõitnud filmirahvas kogunes ka aulakoosolekule Tartu Ülikoolis, kus rektori ja presidendi tervituste järel esinesid TÜ professor Peeter Torop ning filmilavastaja ja esseist Ilmar Raag.¹² Kõnel-des teemal „Eesti film ja tõlgendamise vaevad”, tõi prof. Torop oma mõtteliselt säravas, kuid halvasti nähtavas (aula suures saalis oli *powerpoint*’i tabeleid võimatu jälgida) ja vaatepunktide müriaadidest tulvavas esinemises esile, et film on oluline osa riikide kultuuriidentiteedist ja Eesti film on lahutamatu eesti kultuuriidentiteedist. Kuid sama oluline on kultuuri eneseväljendus ja enesekirjeldus, kultuuri (*resp.* filmi) autokommunikatsioon. Torop rõhutas selleks sobiva kirjelduskeele vajalikkust. Juri Lotmani mõtet enesekirjeldusvõimest kui kultuuri kõige universaalsemast tunnusest oli ta arendanud juba 55. Kreutzwaldi päeval detsembris 2011 ja hoiatanud: „Kui kunstiteose sünniga kirjelduskeelt ei teki, siis kultuuri jälge ei jää.”¹³ Lisaksime siia, et terviklik Eesti filmi ajalugu ju senini puudub. Oma aulakõne ühe sissevaatena rõhutas prof. Torop ekraniseeringute kandvat rolli kinos. Teadaolevalt sai Eesti mängufilm tõsiseltvõetavaks alles 1960-ndatel aastatel, kui „Tallinnfilm” uus peatoimetaja (alates 1963) ja kirjanduskriitik Lembit Rummelgas moodustas kolleegiumi kirjanikest. Kaheksateistkümnest mängufilmist, mis lavastati aastail 1964–1969, olid kaksteist eesti kirjanduse ekraniseeringud.

Ka ajalehe Postimees korraldatud elektroonilisel rahvahääletusel „sajandi filmi” tiitli võitnud „Kevade” (1969, esilinastus 1970) sündis samal perioodil, mil kunstilisi pürgimusi soodustas poliitilise totalitaarvõimu lühiajaline lõdvenemine. Meie filmiuurijad,

¹¹ Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, VII köide. Valgus, Tallinn, 1975, lk. 460.

¹² Eesti film 100. Pidulik aktus TÜ aulas. Tartu Ülikooli televisioon. Videosalvestus. <http://www.uttv.ee/>

¹³ M. Mikkel, A. Tupits. Kreutzwaldi päevad 2011. – Keel ja Kirjandus 2012, nr. 4, lk. 316.

kes on koondunud Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühma, on koostanud kogumiku Mati Undi romaani „Sügisball” fenomenist.¹⁴ Samal moel paljudest vaatekohtadest uurituna saaks kogumiku „Kevadest”. Alates esmailmumisest, mil raamatu tüüpe võis ära tunda tänaval enda kõrval, ja lõpetades praeguse ajaga, mil lapsed raamatut enam suurt ei loegi ja vastavad koolis filmis nähtu põhjal. Siia kuulusid Oskar Lutsu enda stsenaarium oma vennale Theodor Lutsule, teatrilavastused 1937 Draamastudio teatris, mil Mari Möldre Toots ja Olev Eskola Kiir töid aplause, 1954. aastal Tallinna Draamateatris, kus sedasama tegid Jaanus Orgulas ja Ervin Abel. Ning Voldemar Panso „Kevade” Tallinna Noorsooteatris 1969, kus seni esiplaanil võimutsenud Tootsi-Kiire seiklused asendusid hell-lüürilise pildiga eesti rahva noorpõlvest. Panso teatrilavastus ja Kruusemendi film olid samaaegsed. Filmi stsenaristideks olid Voldemar Panso ja Kaljo Kiisk. Kiisk jõudis enne „Tallinnfilmi” režissööriks minemist 1954. a. lavastada (koos K. Süvalepaga) Tallinna Draamateatris H. Luige „Kevade” ekraniseeringu ning mängida seal üks aasta Tootsi. Kuid Panso lavastus tõi esiplaanile Arno, nii nagu me seda ka A. Kruusemendi filmis näeme. Selle mõju Kruusemendi lavastusele on seni alahinnatud, rohkem on rõhutatud „tolmunud käsikirja „Tallinnfilmi” kapis”.¹⁵

2023. a. saab „Kevade” Oskar Lutsu autoriõiguse ikke alt vabaks. On tulemas arvutimänge. Üks liin on kindlasti Tootsi seiklused Venemaal, ehk Toots ja Kiir Vabadussõjaski, aga miks mitte Ameerikas immigrandina rikkaks saamas? Ent terviklikku Eesti filmi ajalugu sajandijuubelil esialgu veel pole. Seda peavad asendama ajaleheretsensioonid. Olgu lohutuseks see, et peamiselt neist ja mälestustest on kokku pandud ka Eesti teatri parimaid sõnalavastusi koondav raamat.¹⁶

Jutu iva ehk point (kui moodsamalt öelda) on selles, et Eesti filmi ja kino aja lugu ootab filmi- ja kultuuriajaloolasi, kes nende täpsed sünnihetked ja kasvamise murrangulised sündmused korrektselt kronoloogilisse tabelisse paigutaksid ja teeksid seda eesti ja – veelgi parem – maailmakultuuri kontekstis. Analüüsi napib ka eesti kultuuri sisemisest vereringest – milleks on kino-teatri-kirjanduse-muusika-fotograafia omavahelised sugulussidemed ning kinkimise, kingisaamise ja vastukinkimise igapäevased praktikad ja tänapühad.

Jaan Ruus

(1938)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1961. Töötanud Eesti Raadios, Tallinnfilmis, Eesti Telefilmis, ajalehes Sirp ja Vasar, ajakirjas Teater.Muusika.Kino. 1996. a-st ajalehe Eesti Ekspress koosseisus. Eesti Filmiajakirjanike Ühingu kauaaegne esimees.

¹⁴ Sügisball. Etüüde nüüdiskultuurist 2. Koostajad V. Sarapik ja P. Viires. Toimetajad M. Laaniste ja J. Tomberg. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010.

¹⁵ A. Koppel. Kevade. Suvi. Sügis. Arvo Kruusemendi filmid. Kadmiirelli, Tallinn, 2010, lk. 20.

¹⁶ Sajandi sada sõnalavastust. Koostanud ja kommenteerinud R. Neimar. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2007.